

Monika Przybyłek

Sanktuarium Asklepiosa w Epidauros

Collectanea Philologica 14, 105-118

2011

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Monika Przybyłek
Uniwersytet Łódzki

SANKTUARIUM ASKLEPIOSA W EPIDAUROS

SANCTUARY OF ASCLEPIUS IN EPIDAUROS

The article brings up the topic of the ancient sanctuary of Asclepius in Epidauros, the biggest health centre in the ancient Greece. However, enclosing the fact of its function to a religious and health centre would be a huge misunderstanding. Asklepieion was a real centre of social and political life. The article discusses multipurpose of the sanctuary by an analysis of the function of the most important buildings in the complex. Furthermore, in the sanctuary, contemporary methods of medicine were used: minor operations, hydrotherapy and treatment by art. Additionally, the theatre could take special place in the process of healing. In conclusion, the worship of Asclepius wasn't eliminate development of science, but contrarily, both of its aspects coexisted together.

Asklepiejon w Epidauros to jedno z najśłynniejszych sanktuariów Asklepiosa. Funkcjonujący od VI w. p.n.e. ośrodek stopniowo zyskiwał na popularności i w ciągu zaledwie dwóch stuleci stał się panhelleńskim centrum kultowym boga. W nadziei na uleczenie z bolesnych dolegliwości przybywali tu licznie pielgrzymi z całego świata greckiego. Jednak ograniczenie roli asklepiejonu do funkcji religijnej byłoby uproszczeniem i wielkim nieporozumieniem. Było to nie tylko antyczne uzdrowisko, lecz prawdziwe centrum życia społecznego. W jednej, ograniczonej przestrzeni (1,2 x 0,8 km)¹ umieszczono tu kilkanaście obiektów architektonicznych o odmiennej funkcji, które zazwyczaj lokalizowano w różnych częściach greckiego miasta. Znajdowało się tu wszystko, co starożytni łączyli z koncepcją zdrowia, zarówno fizycznego i psychicznego: teatr, stadion, palestra, łaźnie i wiele innych budynków pomocniczych. Asklepiejon stanowił więc odgradzony (do pewnego stopnia) od zewnętrznego świata kompleks; swoistą miniaturę miasta. Celem tego artykułu jest zwrócenie uwagi na wieloaspektowość greckiego asklepiejonu oraz krótki zarys podejmowanych tam aktywności. By spełnić te założenia omówię pokrótce niektóre z obiektów architektonicznych znajdujących się w sanktuarium. Wybór

¹ J. Riethmüller, *Asklepios: Heiligtümer und kulte*, Verlag, Archäologie und Geschichte, Heidelberg 2005, s. 364.

opisywanych obiektów był subiektywny; zależało mi na ukazaniu jak największej różnorodności budowli. Pomijam jednak wiele z funkcjonujących wówczas budynków pomocniczych, zazwyczaj o nieustalonym przeznaczeniu.

Określenie sposobu użytkowania i wieku opisywanych poniżej budynków zawdzięczamy wieloletnim badaniom archeologicznym² na tym stanowisku. Pomimo to wiele z nich nadal jest dla nas zagadką. Z tego względu artykuł ten będzie przypominał raczej próbę zadania pewnych pytań i zarysowania problemu, niż udzielenia jednoznacznych odpowiedzi. Pewne jest jedno: wnikliwe przyjrzenie się sposobom użytkowania obiektów pozwala na poznanie mentalności tych, którzy stworzyli to sanktuarium oraz tych, którzy do niego przybywali. Co więcej, okazuje się, że nasze poglądy na temat starożytnych są nieco stereotypowe i uproszczone.

*Temenos*³ Asklepiosa leży na granicy między Argos i Epidaurus, dokładnie we wschodniej części równiny, dookoła której wznoszą się góry. Starożytne uzdrowisko znajduje się u podnóża jednej z nich zwanej Kynortion⁴. Lokalizacja ta nie jest przypadkowa, gdyż kult boga ustanawiano w miejscach uznawanych za święte⁵. Na szczycie wspomnianego wzgórza znajdują się pozostałości świątyni Apollina Maleatas. Najstarsze ślady jej użytkowania, w tym pozostałości po odbywających się tam praktykach religijnych pochodzą z czasów mykeńskich. Mamy zatem do czynienia z bardzo archaicznym kultem, do którego w VI w. p.n.e. został przyłączony kult boga medycyny. Według lokalnej wersji mitu Asklepios miał narodzić się w świątyni swojego ojca Apollina. Matką Asklepiosa była Koronis, którą Apollo wybrał na swoją kochankę. Wkrótce dziewczyna zaszła w ciążę. Była jednak od dawna zakochana w innym młodzieńcu i z nim zdradziła boga. Skutek tego był natychmiastowy: rozgniewana Artemida pomściła hańbę brata zabijając Koronis pękiem strzał wypuszczonych z łuku. Apollon uratował jednak syna i porzucił go na górze Mitrion, gdzie Asklepios spędził najwcześniejsze lata dzieciństwa. Niemowlę odnalazł pasterz Aresthanes⁶. Do

² Badania na tym stanowisku trwają od końca XIX wieku, od kiedy w roku 1881 Greckie Towarzystwo Archeologiczne upoważniło P. Kavvadiasa do przebadania teatru. Wcześniej teren był pobieżnie zbadany przez Ekspedycję Naukową Moore'a w 1829 r. Por. P. MacKendrick, *The Greek stones speak. The story of archaeology in Greek Lands*, St Martin's Press, New York 1962, s. 277.

³ Jest to greckie określenie oznaczające święty okręg kultowy herosa bądź bóstwa.

⁴ J. Riethmüller, dz.cyt., s. 148.

⁵ A. Burford, *The Greek temple builders at Epidaurus. A social and economic study of building in the Asklepiian sanctuary, during the fourth and early third centuries B.C.*, Liverpool University Press, Liverpool 1969, s. 39.

⁶ Jest to lokalna wersja mitu, która czyni z Epidaurus rodzinne miasto bóstwa. Jednakże teza o tym, że Epidaurus to kolebka kultu Asklepiosa nie może zostać utrzymana. Znane są nam inne ośrodki w Tesalii, Koryncie, Argolidzie i Messenii i Lakonii funkcjonujące przynajmniej w tym samym czasie, w co Epidaurus, a nierzadko i wcześniej. Por. J. Riethmüller, dz.cyt., s. 148.

tego czasu przetrwało ono dzięki opiece stróżującego nad nim psa i karmiącej mlekiem kozicy. Gdy chłopiec dorósł został oddany na wychowanie centaurovi Chironowi, który nauczył go ziołolecznictwa i podstawowych prawideł sztuki medycznej. Według Atheny-Christiny Syrakoy i Sophii Chatzicocoli mit ten jest nie tylko opowieścią o narodzinach herosa (Asklepios został później ubóstwiony), lecz również bazą ideową, na której opiera się koncepcja asklepiejonu⁷. Otóż Apollo był przewodnikiem muz, opiekunem twórczości artystycznej, zwłaszcza muzyki. Z kolei jego bliźniacza siostra reprezentuje wszystko, co moralnie czyste, dziewicze i dzikie. Artemida jest boginią łowów o atletycznej figurze. Była zatem patronką atletów, którzy w epidauryjskim sanktuarium mogli intensywnie ćwiczyć w znajdującej się tam palestrze. Asklepiejon wybudowano na równinie pośród wzgórz, podsumowując: w otoczeniu natury. Nie bez przyczyny zresztą Pauzaniasz nazywa przybytek Asklepiosa świętym gajem. Rosły tu oliwki i cyprysy, wypływały strumienie ze źródłaną wodą. Apollo zaś jako patron sztuki i poezji, bóg światła i harmonii reprezentuje ten aspekt asklepiejonu, którym było stymulowanie twórczości artystycznej, edukacji i rozwoju duchowego⁸. Z tego powodu w sanktuarium mieściła się biblioteka i funkcjonował teatr. Ulokowane w południowej części łaźnie greckie⁹ były miejscem, w którym chorzy zażywali kąpiele leczniczych. Wewnątrz budynku znaleziono zbiorniki na wodę i rynny do sprowadzania jej ze wzgórza Kynortion¹⁰. Pielgrzymom, zwłaszcza tym najbardziej chorym, konieczne było zapewnienie zakwaterowania. Funkcję taką spełniał *katagogion*, ogromny budynek, którego lokalizacja (pomiędzy teatrem a właściwym sanktuarium) wskazuje, że był to starożytny hotel dla pielgrzymów¹¹.

Jako miejsce naznaczone świętością – *temenos* mieścił się w określonych granicach (*horoi*). Wspomina o tym wyraźnie Pauzaniasz w *Wędrowce po Helladzie*:

Święty gaj Asklepiosa zawiera się w określonych granicach, ze wszech stron. Wewnątrz świętego okręgu niedopuszczalny jest wypadek zgonu lub porodu [...]. Ofiary

⁷ S. Chatzicocoli, A.-Ch. Syrakoy, *Historical conceptions of health city: The Greek paradigm*, International Journal of Architectural Research, Vol. 3, issue 1, March 2009, s. 21 (artykuł jest dostępny na stronie internetowej: http://archnet.org/library/documents/one-document.jsp?document_id=10583, 17.06.2011.)

⁸ Tamże, s. 20-21.

⁹ Budynek mierzy 37x24,5 m. Składa się z trzech skrzydeł zgrupowanych wokół wewnętrznego dziedzińca. Por. J. Riethmuller, dz.cyt., s.291.

¹⁰ Tamże.

¹¹ Był to ogromny, zbudowany z wapiennych bloków dwupiętrowy budynek o wymiarach 76,3 x 76,3 m. Składał się z 4 kolumnowych dziedzińców. Każdy z nich był otoczony przez niewielkie pomieszczenia. Por. A. Burford, dz.cyt., s. 77. W sumie było ich aż 160.

bez względu na to, czy składa je ktoś z mieszkańców Epidauru, czy cudzoziemiec, odbywają się tylko wewnątrz granic¹².

Czy jednak istniał właściwy *peribolos*, mur bądź ogrodzenie otaczające *temenos*? Można o tym jedynie spekulować. Z pewnością jednak istniało jakieś ogrodzenie od strony północnej przy propylejach, ponieważ po tamtej stronie znajdowała się nekropolia. Okazuje się, że odsłonięte budowle stanowią tylko główny obszar sanktuarium, a nie całość (a więc obszar sanktuarium przekraczał koncentrację głównych budynków). Na podstawie zachowanej relacji Pauzaniaśa teatr znajdował się jeszcze wewnątrz *Hieros Aslos* (Świętego gaju Asklepiosa)¹³.

Na teren sanktuarium pielgrzymi wchodzili od strony północnej, podążając drogą z miasta. Mijali oni monumentalny budynek bramny – propyleje. Po jego przekroczeniu, wchodzący do sanktuarium spostrzegali służącą do oczyszczeń dorycką fontannę. Dalej droga prowadziła w górę do jednego z najważniejszych obiektów w sanktuarium – świątyni Asklepiosa. Był to dorycki *peripteros* (6 x 11 kolumn), zaprojektowany przez Teodotosa z Fokidy¹⁴. Zbudowano go w nowym miejscu, a nie na fundamentach funkcjonującej wcześniej świątyni. Jej założenie było inauguracją nowego etapu przebudowy sanktuarium, którą rozpoczęto w IV w. p.n.e. Istnieją jednak różne hipotezy na temat dokładnej chronologii tego obiektu¹⁵. Wewnątrz celli znajdował się słynny, opisany przez Pauzaniaśa¹⁶ chryzefantynowy posąg Asklepiosa oraz piękne dekoracje: rzeźby, malowidła ścienne, oraz *anathemata*, które licznie pozostawiali wdzięczni pielgrzymi. Wraz z wolnostojącym ołtarzem, znajdującym się na dziedzińcu przyświątynnym przybytek Asklepiosa stanowił centrum życia religijnego sanktuarium. W jego pobliżu znajdują się najbardziej znane i charakterystyczne dla kultu Asklepiosa w Epidaurus obiekty architektoniczne: tzw. *tholos*

¹² Pauzaniaś, *W świątyni i w mieście. Z Pauzaniaśa Wędrowki po Helladzie: księgi I, II, III i VII*, przeł. i oprac. J. Niemirska-Pliszczyńska, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo De Agostini, Wrocław 2005, s. 260.

¹³ J. Riethmüller, dz.cyt., s. 279.

¹⁴ Pauzaniaś, dz.cyt., s. 260.

¹⁵ Pod względem stylu datuje się go na lata 390-370 p.n.e. Badacze proponują również bardziej szczegółową chronologię: 375-370, która wskazywałaby na bliski związek tholosu ze świątynią. Jeśli wziąć pod uwagę ten wariant obie budowle zostałyby wybudowane w niewielkim odstępie czasu, gdyż fundacja tholosu przypadłaby na lata 365-360 p.n.e. Również zachowane rachunki budowlane sugerują współzależność prac budowlanych. Kolejnym dowodem jest występowanie tych samych imion rzemieślników na stelach, co oznacza, że ci sami pracownicy uczestniczyli w pracach budowlanych. Innym sposobem na datowanie obiektu jest zwrócenie uwagi na festiwal odbywający się co 4 lata (drugiego roku olimpiady). Skoro wzniesienie świątyni zajęło 4 lata i 8 miesięcy prace mogły się zacząć na kilka miesięcy przed festiwalem i zostać ukończone na czas następnego, a więc w latach 375-370 lub 371-366 p.n.e. Por. A. Burford, dz.cyt., s. 54-56.

¹⁶ Pauzaniaś, dz.cyt., s. 261.

i *abaton*. Pierwszy z wymienionych był budynkiem wzniesionym na planie okrągłym, ze stożkowatym dachem i kolumnadą w stylu korynckim. *Tholos* jest jedną z wielu budowli w sanktuarium, których przeznaczenie pozostało tajemnicą. To za sprawą labiryntu przebiegającego pod cellą. Badacze godzą się jedynie, co do tego, iż miał on związek z chtoniczną naturą Asklepiosa. Poza tym ich interpretacje różnią się od siebie. Niektórzy uważają, że było to pomieszczenie dla świętych węzów, które przebywały na terenie sanktuarium. Z kolei Jurgen Riethmüller twierdzi, że labirynt mógł służyć do trzykrotnego okrażania sakralnego centrum, które tworzył *bothros*¹⁷. Takiego zaszczytu mogli dostąpić tylko wybrani lub kapłani bezpośrednio związani z kultem. Budowla zawdzięcza swoją drugą nazwę – *thymele* (ołtarz) – składaniu ofiar. Tutaj wylewano ofiarę płynną z krwi zabitych na ołtarzu zwierząt. Ich ciała spalano w całości (*holocaustos*). Na ofiarę przeznaczano również jajka, co jest charakterystyczne dla kultu zmarłych i herosów. Według takiej interpretacji, *tholos* byłby grobem herosa Asklepiosa, a zarazem centrum, z którego promieniowała jego lecznicza siła¹⁸.

Kolejnym interesującym obiektem jest *abaton*¹⁹, czyli pomieszczenie dla leczniczego snu – inkubacji (gr. *enkoimesis*, łac. *incubatio*, „ulożenie się do snu”). To rytuał inkubacyjny był właściwym celem pielgrzymki wiernych do świętego okręgu Asklepiosa. We śnie chorych odwiedzał bóg i udzielał rad, w jaki sposób osiągnąć upragnione zdrowie. Czasami również kładł na schorowanych ciałach swoje lecznicze dłonie, bądź dokonywał prostych zabiegów operacyjnych²⁰. Asklepios przybywał samodzielnie, bądź w towarzystwie swoich córek: Panakeji (gr. *panakeia*, „wszystko lecząca”), Iaso i Hygieji. Leczeniem zajmowali się również synowie Asklepiosa: Machaos, który był genialnym lekarzem oraz Podalejrios. *Abaton* w Epidauros leży w niewielkiej odległości od świątyni Asklepiosa (podobnie jest w wielu innych asklepiejonach). Zazwyczaj lokowany jest również w zasięgu świętego źródła, co uwarunkowane było koniecznością rytualnej ablucji przed spotkaniem z bogiem w *abatonie*²¹. Jako miejsce sakralne *abaton* był dostępny dla pielgrzymów tylko na czas inkubacji. W innym czasie wejście do niego było zabronione²². Zaskakujące jest, że *abaton* jako budowla charakterystyczna dla kultu Asklepiosa nie rozwinęła własnej formy architektonicznej. Stosowano powszechne i różnorodne typy budowli greckiej architektury świeckiej i sakralnej. Tym, co

¹⁷ Jama w ziemi, wykorzystywana do składania ofiar bądź odpadków.

¹⁸ J. Riethmüller, dz.cyt., s. 381.

¹⁹ *Abaton* w Epidauros był ogromnym, mierzącym ponad 70 m długości portykiem, podzielonym na 2 nawy. Składał się z wschodniej części starszej, pochodzącej z IV w., oraz młodszej, która ze względu na spadek terenu była dwupiętrowa. Por. tamże, dz.cyt., s. 386.

²⁰ Czasem bóg zlecał choremu hartujące ciało kąpiele w lodowatej wodzie lub intensywne ćwiczenia fizyczne.

²¹ J. Riethmüller, dz.cyt., s. 372.

²² Tamże, s. 383.

wyróżnia *abaton* są znajdujące się tam wydzielone miejsca do leżenia dla kobiet i mężczyzn. Prawdopodobnie separowano je różnymi zasłonami i parawanami²³.

Rytualna ablucja poprzedzająca sen w abatonie polegała na kąpieli w zimnej wodzie. Miało to charakter higieniczny, jak i symboliczny. Najbardziej istotna była oczywiście „czystość duszy”. Potwierdza to inskrypcja, którą wyryto nad portalem wejściowym do świątyni Asklepiosa: „Ten, kto wchodzi do wonnej świątyni, powinien być czysty i święty, ale i pouczony w tym, co oznacza być świętym i czystym”²⁴. Do oczyszczeń używano słonej wody, na co wskazują liczne źródła literackie²⁵. Należało też złożyć ofiarę miłą bogu, na którą przeznaczano najczęściej koguta²⁶. Jeśli chory nie mógł przyjść osobiście do sanktuarium, ofiarę w jego imieniu mógł złożyć któryś z jego bliskich. Udający się do snu pacjenci zabierali ze sobą podkładkę do spania²⁷, niewielką ilość pożywienia dla siebie i *pelanos* – ciastko na ofiarę składaną tuż przed snem. Były to okrągłe, dziurkowane placki z pszenicy i jęczmienia o słodkim smaku. Maczano je w winie, oliwie lub miodzie. Jako ofiara były spalane wraz z kadzidłem na ołtarzu. Źródła antyczne wspominają również o wyrzeczeniach, jakich podejmowali się błagalnicy, na przykład trzydniowej abstynencji seksualnej. W Epidauros obowiązywał post w postaci zakazu jedzenia koziego mięsa i sera²⁸. Z kolei noszenie białych ubrań było regułą dotyczącą zarówno pielgrzymów znajdujących się w *temenos*, jak i kapłanów. Być może wynikało to ze starych greckich wierzeń, że spanie w bieli sprowadza sny²⁹. W Pergamonie (i zapewne w innych sanktuariach) chorzy udawali się do snu w stroju świątecznym tj. białym himationie oraz wieńcu z gałązek drzewa oliwnego (świętej rośliny boga). Zakazywano natomiast noszenia pierścieni, pasów i butów³⁰. Następnego

²³ Tamże, s. 385.

²⁴ A. Walton, *The cult of Asklepios*, [w:] *Cornell Studies In Classical Philology*, t. 3., Cornell University, Ithaca 1894, s. 77 (przekł. z jęz. ang. – M. P.).

²⁵ Obraz oczyszczenia w słonej wodzie przedstawił Arystofanes w *Plutosie*. W komedii ślepy bóg bogactwa Plutos kąpie się w morzu. Także posąg Artemidy zbeszczeszczony dotknięciem Orestesa był czyszczony w słonej wodzie. Podobnie kobiety inicjowane w rycie dionizyjskim wchodziły do wody. Myciu w morzu podlegały też zwierzęta przeznaczone na ofiarę boginiom eleuzyńskim. Por. tamże.

²⁶ Opis takiej ofiary uwiecznił Herondas (hellenistyczny autor krótkich scenek dramatycznych) w mimie pt. *Kobiety składające ofiarę Asklepiosowi*. Akcja dzieje się w sanktuarium Asklepiosa na wyspie Kos. Por. Herondas, *Mimy*, przeł. i oprac. J. Ławińska-Tyszkowska, Wydawnictwo Dolnośląskie, Wrocław 1988, s. 44-45.

²⁷ Reliefy odnalezione w asklepiejonach w Atenach i Peiraieusie przedstawiają pacjenta leżącego na skórze ofiarowanego przez siebie zwierzęcia. Praktyka ta wywodzi się od wyroczeni świętych herosów – chorzy bowiem spali na grobach herosów, owinięci w baranie skóry. Por. J. Riethmüller, dz.cyt., s. 383-384.

²⁸ Tamże, dz.cyt., s. 383.

²⁹ A. Walton, dz.cyt., s. 78.

³⁰ J. Riethmüller, dz.cyt., s. 384.

dnia po inkubacji pielgrzym miał możliwość omówienia swojego snu ze służącym w świątyni, bądź kapłanem tłumaczącym sny. Na koniec odbywała się publiczna ofiara dziękczynna po uzdrowieniu i zbiorowy posiłek. Należało również uiścić opłatę (*iatra*) dla Asklepiosa i Apollina. W podzięce bogu wyleczeni pacjenci pozostawili liczne inskrypcje udowadniające ich uzdrowienie (*iamata*) lub też dary wotywny w postaci gipsowego wyobrażenia części ciała, która została uleczona (*anathemata*). Szczególnie lubianą przez pielgrzymów formą upamiętnienia cudu były drewniane *pinakes* oraz statuetki wotywny. Wszystkie wota były poświęcane i oczywiście trzeba było za nie zapłacić. Liczba podobnych darów wotywnych, w tym *anathemata*, które odkryto w Epidauros, jest imponująca. Sporządzono je według ustalonego schematu: najpierw podaje się imię uzdrowionego oraz miejsce jego pochodzenia, potem zaś dolegliwość, z jakiej został wyleczony. Co najważniejsze, *iamata* opisują epifanię boga oraz sposób, w jaki leczy on choroby. Poniżej dwa z nich:

Kleimenes z Argus, sparaliżowany na ciele. Przybył do abatonu, spał tam i miał wizję. Wydawało mu się, że bóg nakłada czerwoną, wełnianą opaskę wokół jego ciała, po czym prowadzi go do jeziora znajdującego się w niewielkiej odległości od świątyni. Woda w tym jeziorze była nadzwyczaj zimna. Kiedy ten [mężczyzna – M.P.] zachował się w tchórzliwy sposób [tzn. obawiał się zanurzyć w wodzie – M.P.], Asklepios powiedział mu, że nie uleczy ludzi, którzy są na to zbyt tchórzliwi, lecz tylko tych, którzy przybyli do jego świątyni pełni nadziei na uzdrowienie i z wiarą, że nie skrzywdzi on żadnego z nich. Kiedy [bóg – M.P.] odszedł, [mężczyzna – M.P.] wziął kąpiel nieznawszy żadnych obrażeń³¹.

Hermodicus z Lampsacus był sparaliżowany na ciele. Tym razem, kiedy spał w świątyni, bóg zajmował się leczeniem. [Asklepios – M.P.] polecił mu wyjść na zewnątrz i przynieść do świątyni największy kamień, jaki uniesie. Mężczyzna przyniósł kamień, który do dzisiaj leży przed abatonem³².

Taki zesłany przez boga sen (*theopemptos*) pojawia się śniącym w rezultacie modlitwy lub ofiary³³. Jak jednak wytłumaczyć to, że wszyscy pacjenci śnili prawie to samo? Siłą autosugestii? Czym zatem tłumaczyć uzdrowienie w abatonie? Jako tzw. efekt placebo? A może to nie bóg, lecz kapłani odwiedzali pacjentów w nocy? Przebrani za Asklepiosa i jego córki nakładali na rany lecznicze maści i zalecali uzdrawiające zabiegi. Taką hipotezę wysnuwa Karelisa Hartigan, według której

³¹ Cyt. za: E. J. Edelstein, Ludwik Edelstein. *Asclepius: Collection and interpretations of the testimonies*, The Johns Hopkins University Press, Baltimore and London 1998, s. 236-237 (przekł. z jęz. ang. – M. P.).

³² Cyt. za: tamże, 232-233 (przekł. z jęz. ang. – M.P.).

³³ K. V. Hartigan. *Performance and Cure. Drama and healing in ancient Greece and temporary America*, Duckworth, London 2009, s. 28.

dowód tego procesu znajduje się w komedii Arystofanesa *Phutos*. Dramatopisarz przedstawia w niej obraz niewolnika Kariona, który zamiast spać w abatonie, jak inni pacjenci, podgląda działania boga. K. Hartigan jest przekonana, że Arystofanes bazował na doświadczeniach znanych publiczności i uważa je za wiarygodne źródło potwierdzające jej hipotezę³⁴. Trudno jednak jednoznacznie zakwestionować, bądź poprzeć tę koncepcję. Nie wiemy, co tak naprawdę chciał ośmieszyć Arystofanes. Czy wiarę pielgrzymów w moc boga, czy może jej brak i wszelkie próby racjonalnego wytłumaczenia tego, co działo się w abatonie?

Koncepcja K. Hartigan opiera się również na analizie tematyki snu w greckiej literaturze. Wynika z niej, że postaci z dramatów działają zgodnie z tym, co nakazano im we śnie. Nierzadko również to, co wyśnione, okazuje się rzeczywistością. Nie bez znaczenia jest to, że starożytni Grecy używali sformułowania „widzieć sen”, a nie „mieć sen”. Być może dlatego to, co widzieli naprawdę – lecznicze zabiegi kapłanów w abatonie – traktowali również jako sen³⁵.

Sanktuarium w Epidauros było największym centrum pielgrzymkowym w Grecji. Prowadziła do niego tzw. święta droga, którą przybywali wierni z oddalonego o 9 kilometrów miasta Epidauros. Choć był to *temenos* Asklepiosa cześć oddawano tu również innym bóstwom m.in.: Temidzie, Afrodycie, Hygieji. Ze względu na rozmiar sanktuarium i rzesze odwiedzających je pielgrzymów łatwo wyobrazić sobie, jak licznie składano tu ofiary. Tuż po zabiciu zwierzęcia i oddaniu należnej części bogom rozpoczynała się rytualna uczta. Najnowsze badania archeologiczne dowodzą, że takie uczty są konstytutywne dla kultu Asklepiosa w Epidauros. Rytualne spożywanie posiłków na tym terenie sięga okresu mykeńskiego i związane było z funkcjonowaniem sanktuarium Apollina *Maleatas* na szczycie wzgórza Kynortion. *Temenos* Apollina składał się z ołtarza stojącego pod gołym niebem, wielkiego tarasu dla rytualnych posiłków oraz trzech pobocznych budynków. Rytualne zabiegi miały zapewnić płodność natury i pomyślność biesiadnikom³⁶. Kult Asklepiosa, który pojawił się w VI w. p.n.e., przejął wiele z wcześniejszej tradycji, m.in. właśnie kultowe biesiady. Tak jak jego ojciec Apollo, który we wczesnym okresie był bogiem płodności i urodzaju, Asklepios również potrafił leczyć³⁷.

W zależności od tego czy ofiara miała charakter zbiorowy czy indywidualny, różniły się one oprawą i rodzajem poświęcanego zwierzęcia. Ofiary zbiorowe były wyrazem wspólnoty, a ich celem było zjednanie przychylności bóstwa na pożytek

³⁴ Tamże, s. 2

³⁵ Tamże, s. 29.

³⁶ V. Lambrinoudakis, *Conservation and research: New evidence on a long-living cult. Sanctuary of Apollo Maleatas and Asclepios at Epidauros*, [w:] M. Stamatopoulou, Marina Yeroulanou, *Excavating Classical Culture. Recent Archaeological Discoveries in Greece*, Archaeopress, Oxford 2002, s. 214.

³⁷ Tamże, s. 214.

wszystkich obywateli. Indywidualne były z kolei inicjatywą konkretnej jednostki. W przypadku tej pierwszej na ofiarę poświęcano byka lub wołu. Jeśli natomiast w źródłach jest mowa o baranie lub krowie, wskazuje to na ofiarę indywidualną. Ofiary składano również podczas innych okazji, m.in. konsekracji kapłanów, bądź początku nowego roku. Ceremonie ofiarne, w których brała udział zbiorowość zachwycaly oprawą. Świątynia była pięknie przyozdabiana kwiatami, rozstawiano stoły i ławy, na których ustawiono kultowe wizerunki Asklepiosa i Hygieji³⁸. Podczas ceremonii ofiarniczych śpiewno hymny ku czci Apollina i jego syna Asklepiosa. Były one najczęściej ortodoksyjną wersją narodzin i życia Asklepiosa, która przedstawia Epidauros jako kolebkę kultu boga. Śpiewaniem hymnów zajmował się najprawdopodobniej specjalnie przygotowany do tego chór. W asklepiejonie w Ptolemais tworzyło go stu chłopców, którzy asystowali kapłanom: kołysali kadzidła oraz zapalali i gasili światła w świątyni³⁹.

Najstarszym miejscem rytualnych ofiar i uczt w sanktuarium Asklepiosa na równinie była tzw. budowla E [*building E*]⁴⁰. Poniżej tego obiektu, Kavvadias⁴¹ pozostawił nietkniętą kamienną część ołtarza. Datowany jest on na VI w. p.n.e., lecz data ta nie jest ostateczna, gdyż archeolog przemieścił większość ziemi wokół ołtarza bez systematycznej dokumentacji znalezionej tam ceramiki⁴². Innym obiektem związanym ze spożywaniem posiłków ofiarnych jest mały, prostokątny budynek połączony z dziedzińcem wokół wspomnianego wyżej ołtarza. Jego podłoga była wyłożona ciężkimi, kamiennymi płytami, rzeźbionymi głęboko w pobliżu ścian tak, że tworzyły kanał obiegający wokół pomieszczenie. Woda spływała poprzez otwór w południowej ścianie budynku, podczas gdy podłoga pochylała się łagodnie do tego miejsca. W kamiennej posadzce znajduje się również system czterech wcięć, które interpretuje się jako wgłębienia dla ustawienia łoża, okrągłego stołu lub innego narzędzia kultowego. Kanał z bieżącą wodą był prawdopodobnie używany do szybkiego usuwania nieczystości z ołtarza po uczcie⁴³. Wyżej wymienione właściwości obiektów budowlanych wskazują na to, że kult Asklepiosa był identyczny z tym, ustanowionym w sanktuarium Apollina na górze Kynortion. Rytualne spożywanie posiłków było sposobem, w jaki archaiczni pobudzali siłę życiową do

³⁸ A. Walton, dz.cyt., s. 69.

³⁹ Tamże, s. 70.

⁴⁰ Jest to tzw. stary *abaton* – jedna z najstarszych budowli w sanktuarium, położona nieco na wschód od późniejszej świątyni Asklepiosa. Badania dowodzą, że jeszcze w IV w. p.n.e., po przebudowie sanktuarium, pełnił on główną rolę. Wynika to z orientacji obiektów architektonicznych w południowej części temenosu względem Budowli E, a nie świątyni Asklepiosa, czy tholosu. Interpretacja funkcji obiektu jest o tyle trudna, iż budynek był wielokrotnie przebudowany, po raz ostatni w czasach rzymskich. Por. J. Riethmüller, dz.cyt., s. 164-165.

⁴¹ Archeolog, który pod koniec XIX w. prowadził wykopaliska w Epidauros.

⁴² V. Lambrinoudakis, dz.cyt., s. 216.

⁴³ Tamże.

rozkwitu i zapewniali sobie pomyślność. Uczta, jaką spożywali, była poświęcana przez obecność i uczestnictwo boga⁴⁴. We wczesnych fazach kultu Asklepiosa jego obecność na uczcie była brana za pewnik, później stało się zwyczajowe stawianie lalki reprezentującej boga⁴⁵. Po przebudowie sanktuarium funkcje związane z organizacją biesiad przejął *hestiatorion* z końca IV lub początku III w. p.n.e. (choć tzw. Budowla E wciąż miała duże znaczenie). Obok teatru i katagogionu to największa budowla w całym świętym okręgu Asklepiosa. W starszej literaturze funkcjonuje on jako gimnazjon, jest to jednak błędna interpretacja sposobu użytkowania tego budynku. *Hestiatorion* to największy i najwspanialszy tego typu obiekt architektoniczny na całym greckim obszarze. Pojemność całej budowli to co najmniej 330 miejsc do spania. W każdym ze skrzydeł mieściły się małe sale (mierzące 4,6 m i 6 m), interpretowane jako pomieszczenia dla uprzywilejowanych gości i kapłanów. W żadnej części „gimnazjonu” nie odnaleziono pomieszczenia pełniącego funkcję kuchni. Gdzie zatem przygotowywano mięso na ofiarę i późniejszą ucztę? Być może w pd.-wsch. i pn.-zach. rogu dziedzińca perystylu, gdzie odkryto dwa okrągłe wkopy (o szer. 1,0-1,5m i 0,2-0,25 m), wypełnione czarną ziemią, spalonym drewnem, kośćmi i ceramiką. Najprawdopodobniej były to *hestiai* (paleniska), gdzie smażyono mięso ofiarne. W II w. n.e. za senatora Antoninusa dom bankietowy został w pełni przebudowany, a w pn. części perystylu powstał *odeon*, służący za miejsce muzycznym agonom⁴⁶.

Omawiany asklepiejon pełnił również rolę ośrodka kulturowego. Znajdował się tam uznawany za najpiękniejszy pod względem konstrukcji teatr grecki⁴⁷. Jego widownia opierała się na wzgórzu Kynortion, i choć stał on na uboczu (zapewne ze względów konstrukcyjnych) stanowił on część świętego okręgu. Nie wiemy dokładnie, jaki charakter miały widowiska prezentowane zazwyczaj w sanktuarijnym teatrze. Pewne jest natomiast, że raz na 4 lata „gościł” on tysiące pielgrzymów, przybywających na *Megala Asklepieia* – festiwal poświęcony Asklepiosowi. Były

⁴⁴ Tamże, s. 220.

⁴⁵ E. J., L. Edelstein, dz.cyt., s. 197.

⁴⁶ J. Riethmüller, dz.cyt., s. 291.

⁴⁷ Teatr ten już w starożytności był uważany za najbardziej harmonijny i najpiękniejszy ze wszystkich. Pauzaniusz przypisuje jego autorstwo Poliktetowi Młodszemu, jednak badania archeologiczne temu zaprzeczają. Archeolodzy datują teatr na początek III w. p.n.e., a więc nieco później niż działalność wspomnianego architekta. Z połowy IV w. pochodzą tylko niewielkie fragmenty obiektu Por. M. L. Bernhard, *Korynt i Argolida*, red. K. Michałowski, Wydawnictwo Arkady, Warszawa 1987, s. 24. Na widownię (*theatron*) składają się dwie galerie. W pierwszej z nich mieści się 12 sektorów, w drugiej aż 22. Ta druga część widowni (nad diazomą) została dobudowana później, na sztucznym nasypie w latach 170-160 p.n.e. Przebudowa obiektu była uwarunkowana najprawdopodobniej wzrastającą liczbą pielgrzymów przybywających do sanktuarium. Orchestra teatru była doskonałym okręgiem o średnicy 20,3 m. Jej centrum wyznaczał ołtarz, po którym pozostała tylko baza w postaci okrągłego kamienia.

to igrzyska, podczas których ochotnicy rywalizowali w konkursach muzycznych i gimnastycznych. Miało to miejsce dokładnie 9 dni po Igrzyskach Istmijskich, czyli pod koniec kwietnia, lub na początku maja. Festiwal otwierała uroczysta procesja z miasta Epidauros do oddalonego o 9 km od askelpiejonu. Pochód wyruszał spod temenosu przy miejskiej agorze, gdzie wystawiano pod gołym niebem kultowe wizerunki Asklepiosa i Epiony.⁴⁸ Wraz z wiernymi w pochodzie uczestniczyły zwierzęta ofiarne.⁴⁹ Ich mięso pieczono na terenie sanktuarium i zjadano w czacie rytualnej uczty (*thysia*). W ramach agonu gimnastycznego (*gymnikos agon*) rywalizowano w biegu, pankrationie i pentathlonie. Choć nie jest nam znany dokładny program zawodów, brakuje dowodów na współzawodnictwo w wyścigach zaprzęgów konnych (*hippikos agon*)⁵⁰. Miejscem, gdzie odbywały się zawody, był oczywiście stadion⁵¹. Na jego bieżnię prowadził sklepiony tunel, przez który wchodzili zawodnicy i sędziowie⁵². Do niego zaś przylegał *apodyterion* (szatnia). Dalej znajdowały się pokoje mieszkalne dla atletów oraz palestra.

Podczas organizowanych w teatrze agonów muzycznych rywalizowano w grze na aulosie i kitarze. Tam też współzawodniczyli rapsodowie i aktorzy⁵³. W czasach rzymskich funkcje teatru, związane z odbywającymi się tam agonami muzycznymi, przejął odeon, wybudowany wewnątrz domu bankietowego.

Teatr mógł być też miejscem, gdzie stosowano terapię poprzez sztukę. Najbardziej jednak zastanawiające jest to, że teatry przylegały, lub znajdowały się wewnątrz większości starożytnych sanktuariów Asklepiosa⁵⁴. Tak było, m. in. w przypadku Epidauros, Koryntu, Aten, Pergamonu, Messenii, Dionu i Oropos. Nasuwa się więc pytanie, dlaczego starożytni Grecy lokalizowali teatry w pobliżu sanktuarium boga leczenia? Dlaczego po sprowadzeniu kultu Asklepiosa do Aten, to właśnie obok teatru Dionizosa ulokowano askelpiejon⁵⁵? Odpowiedź, która wydaje się być właściwa, jest prosta: przedstawienia teatralne miały jakiś udział

⁴⁸ J. Riethmüller, dz.cyt., s. 374.

⁴⁹ W ofierze Asklepiosowi składano, m. in. byki oraz koguty. Wyjątek stanowiła koza, z której ofiara była zakazana. Najprawdopodobniej miało to związek z mitem o narodzinach Asklepiosa, bowiem porzucone przez matkę niemowlę wykarmiła koza.

⁵⁰ S. G. Miller, *Starożytni olimpijczycy*, przeł. I. Żółtowska, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 2006, s. 123.

⁵¹ Jest to typowy stadion grecki o kształcie prostokąta. Jego długość wynosi 181,3 m. Dla jego budowy wykorzystano naturalne obniżenie terenu w postaci niecki wąwozu. Pochodzi z V w. p.n.e. Podobnie jak w innych stadionach początkowo widzowie siedzieli na nasypie ziemnym, później dodano kamienne stopnie (II. poł. IV w.) Umieszczono je koło *balbis* (bloków startowych), co potwierdza przypuszczenie, że najlepsze miejsca na widowni znajdowały się właśnie tam. Por. tamże, s. 124-125.

⁵² Tamże.

⁵³ Tamże, s. 124.

⁵⁴ K. Hartigan, dz.cyt., s. vii.

⁵⁵ Tamże.

w procesie leczenia chorych. K. Hartigan sugeruje, że jeśli wystawiano sztuki dramatyczne w Epidauros, były to raczej komedie, niż tragedie. Wynikało to z prozaicznego, aczkolwiek rzeczywistego odkrycia: śmiech przynosi wiele pozytywnych skutków dla naszego zdrowia. Czas spędzany w teatrze nie mógł być długi, gdyż wielu z pacjentów ciężko chorowało. Jeśli rzeczywiście odgrywano tam jakieś sztuki, były one zakomponowane jako krótkie, lecz sugestywne i symboliczne. Przedstawienia dramatyczne mogły być – jak twierdzi K. Hartigan – częścią rytuału uzdrawiającego poświęconego Asklepiosowi⁵⁶. Na wyraźny związek teatru z terapią wskazuje dobitniej asklepiejon w Pergamonie, gdzie *odeon* i *abaton* są połączone podziemnym korytarzem⁵⁷. Tezę o wykorzystaniu teatru w leczeniu potwierdzałaby również lokalizacja teatru w sanktuarium. Umiejscowienie teatru na południowym krańcu świętego okręgu mogło wynikać z jego związku z Apollinem reprezentującym słońce. Pielgrzymi wchodzili do sanktuarium od północy na końcu drogi spotykając teatr, jako miejsce gdzie mogli poddać się psychoterapii. Takie położenie teatru miało podkreślać najsilniejszą pozycję słońca, a zarazem moc Apollina w procesie leczenia⁵⁸.

Idea greckiego asklepiejonu łączy w sobie dwa przeciwległe pierwiastki – naturę i kulturę. S. Chatzicocoli i C. A. Syrakoy są skłonne nawet twierdzić, że *asklepiejon* reprezentuje etap przejścia od natury do kultury⁵⁹. Chorzy powracali do zdrowia w czystym, otoczeniu natury, a jednocześnie przebywali w przestrzeni niemalże miejskiej. Wynikało to z wiary w lecznicze siły natury, z drugiej zaś strony w moc człowieka. Były to pierwsze w Europie kompleksowe ośrodki opieki zdrowotnej. Z równą uwagą traktowano tu zdrowie psychiczne i fizyczne. Obok stosowanych powszechnie ćwiczeń fizycznych i medykamentów, dużą rolę w uzdrawianiu miały widowiska teatralne.

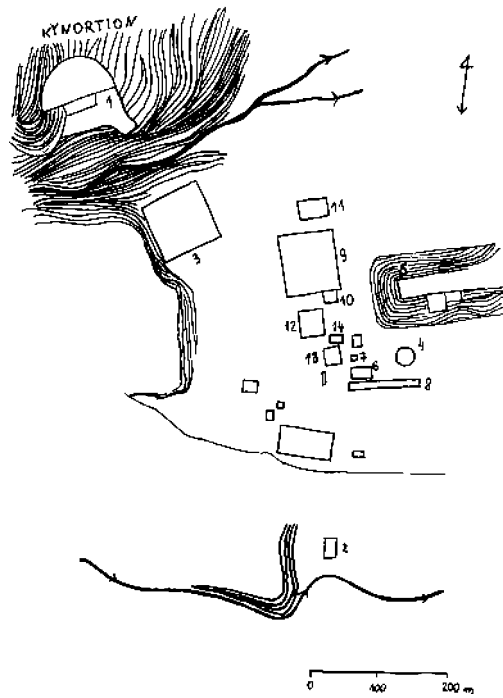
Szczyt popularności sanktuarium w Epidauros zyskało w IV i III w. p.n.e. Było to jedno z największych centrów kultowych Grecji. Odnalezione tu inskrypcje i liczne narzędzia chirurgiczne potwierdzają znajomość sztuki lekarskiej. Kult boga nie wykluczał zatem interwencji człowieka, a wiara i zachowania rytualne nie stały tu w sprzeczności z nauką. Sam proces odzyskiwania zdrowia miał sakralny charakter. Asklepios dzielił swe sanktuarium wraz ze swoim ojcem Apollinem, któremu również przypisuje się autorstwo niektórych uzdrowień. Oba ośrodki, *temenos* Asklepiosa oraz sanktuarium Apollina Maleatasa funkcjonowały w ścisłej zależności.

⁵⁶ Tamże, s. 30.

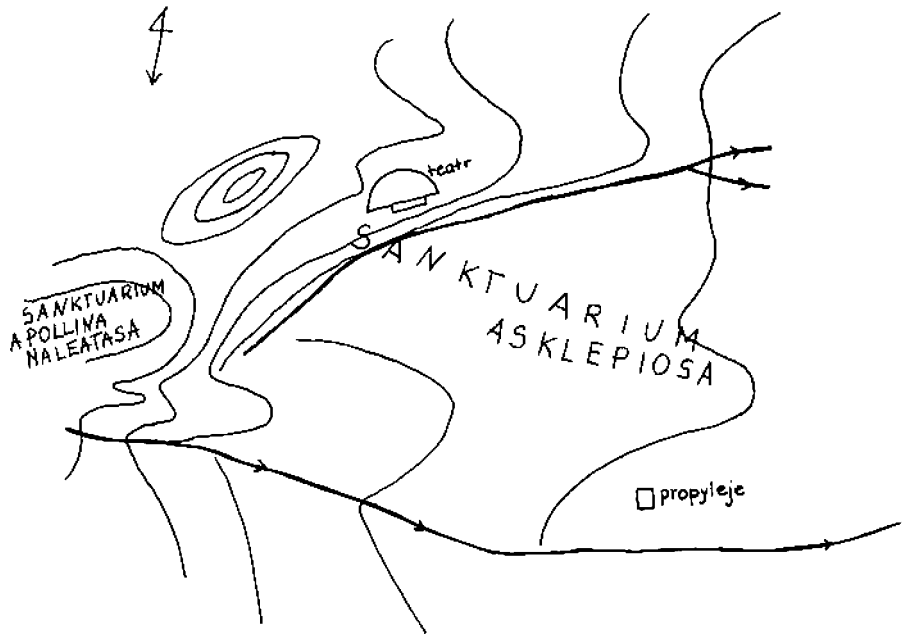
⁵⁷ Tamże, s. viii.

⁵⁸ S. Chatzicocoli, A.C. Syrakoy, dz.cyt., s. 23.

⁵⁹ Tamże, s. 17.

Schematyczny plan sanktuarium Asklepiosa: 1. teatr 2. propyleje 3. *katagogion*
 4. *tholos* 5. stadion 6. świątynia Asklepiosa 7. ołtarz Asklepiosa 8. *abaton*
 9. „gimnazjon” 10. *propylon* dorycki 11. basen grecki 12. portyk Kotys
 13. budowla E (tzw. stary *abaton*) 14. świątynia Artemidy (rys. M. P).

Schematyczny plan ukazujący lokalizację dwóch ośrodków kultowych: Asklepios na równinie i Apollina Maleatasa na wzgórzu Kynortion (rys. M. P.).